

Елементи експресіонізму чи експресіонізм? (Драматургія В. Винниченка)

Існує ціла низка визначень стилю В. Винниченка: неореаліст, неоромантик, реаліст і натураліст, модерніст з елементами символізму, експресіонізму, сюрреалізму. Багато суперечностей у дослідженнях творчості письменника можна зняти, якщо розглядати Винниченка як послідовного експресіоніста. Для драматургії Винниченка характерні загострені конфлікти, посилена, іноді гіпертрофована емоційність персонажів; майже нав'язлива тенденційність; деформація реальності; трагічне світосприйняття; посилена увага до сфери інстинктів тощо. У статті розглядаються означення «інтелектуальна драма», «драма ідей», «мелодрама» як підмінні назви експресіоністської драми.

Ключові слова: Винниченко, драматургія, експресіонізм, драма ідей, мелодрама.

Серед найталановитіших українських митців ХХ століття почесне місце посідає Володимир Винниченко – прозаїк, драматург, політичний діяч, художник. Його складна спадщина вже багато років є об'єктом наукових досліджень. Перші спроби В. Винниченка на теренах літератури привернули увагу таких визнаних майстрів слова, як Леся Українка та Іван Франко. Інтерес до творчості Винниченка в українському літературознавстві не послаблюється з часів появи перших ґрунтовних розвідок М. Зерова та І. Білецького. Серед розмаїття написаного про В. Винниченка вирізняються праці Г. Сиваченко, яка вперше заговорила про експресіонізм В. Винниченка («Сонячна машина» в магічному колі експресіонізму), «Конкордизм Винниченка, або мистецтво бути щасливим», «Сонячна машина» В. Винниченка і роман-антиутопія ХХ сторіччя» та ін.).

У полі зору багатьох сучасних дослідників перебуває драматургія письменника, що засвідчують праці В. Гуменюка, Л. Барабан, М. Кудрявцева, Л. Мороз, Т. Свєрбілової та ін. У монографіях В. Гуменюка, Л. Мороз В. Винниченко постає як драматург світового масштабу, яскравий модерніст.

Деякі аспекти праць суперечливі. Кажучи словами В. Гуменюка, «питання характеру неповторності і художньої цілісності драматургічного письма В. Винниченка ще залишається відкритим» [2, с. 42].

Попри віднесення Винниченка до модернізму, в конкретизаціях його стилю частіше уживається термін «реаліст». В. Панченко тримається переконання, що «творчість В. Винниченка розвивалася переважно в річищі реалізму» [5, с. 9], проте розуміє, що доробок письменника не вписується в традиційний реалізм. Як розв'язання проблеми дослідник пропонує термін «неореалізм» як такий, що зберігає зображальне і об'єктивне начало, але збагачений засобами модернізму.

Інша позиція – Винниченко-модерніст – теж непослідовна. Прагнення осучаснити письменника часто знаходить своє завершення в такому, наприклад, твердженні: «Від натуралістичної відкритості життєвим реаліям до символістської узагальненості, настроєвості автор в цій п'єсі йде через експресіоністичну трансформацію життєвої конкретики, послуговуючись засобами сюрреалізму і театру абсурду» [2, с. 87]. Золотою серединою можна назвати таку позицію: «В. Винниченко підносить українську літературу до рівня західноєвропейських літератур, утверджує новий літературний напрям – неоромантизм» [3, с. 7].

Не може митець бути одночасно неореалістом, неоромантиком і модерністом в усіх стильових проявах. У такому разі напрошується висновок: творчість В. Винниченка – суцільна еkleктика. На нашу думку, багато суперечностей можна зняти, якщо, слідом за Г. Сиваченко, розглядати творчість В. Винниченка в аспекті експресіонізму.

Про елементи експресіоністської поетики в драмах В. Винниченка згадується часто, в багатьох розвідках. Щоправда, такі твердження завжди фрагментарні і не достатні для висновку щодо домінанти стилю. Навіть у статті з назвою «Поетика експресіонізму в драматургії В. Винниченка (на матеріалі п'єси «Брехня») Т. Преображенської вкотре йдеться про елементи поетики, але не визначається драматургія Винниченка як експресіоністська.

Підстав для розгляду драматургії В. Винниченка як експресіоністської достатньо: загострені конфлікти, посилена, іноді гіпертрофована емоційність персонажів; майже нав'язлива тенденційність; деформація реальності; трагічне світосприйняття; посилена увага до сфери інстинктів тощо. Але це тема не однієї розвідки. Ми зупинимось на тих проявах поетики, на яких зійшлися дослідники, але пропонуємо подивитись на них в аспекті експресіонізму.

Експресіонізм в літературі і живописі виник не з потреби розвивати тонкий естетичний смак. Це мистецтво грубих і яскравих

кольорів, призначене для потужного впливу на читача чи глядача з приводу вселюдських проблем і катаклізмів. Мета експресіонізму – якомога сильніше вплинути, схвилювати, примусити думати інакше, вийти за межі особистих проблем. Експресіонізм, як ніякий інший стиль, здатний найповніше відтворити суб'єктивне авторське Я і перенести його вболівання на стан усього людства.

Драма ідей – це скоріше жанрова форма, аніж стиль. Зіткнення ідей – це не просто філософська суперечка за зразком давньогрецьких діалогів, а дуже гостре зіткнення, яке із приватного швидко переростає у масштаб загальнолюдський.

Конфлікт у п'єсах Винниченка виявляє себе як «двобій» опозиційних пар: Корній і Рита («Чорна Пантера і Білий Ведмідь»), Мусташенко й Інна («Закон»). В епіцентрі сутички – кардинально важливе для В. Винниченка питання, не просто віддалене від побуту, а й посилене опозиціями «раціональне-іраціональне», «емоційне-розумове», питання надто масштабне і загострене, аби можна було його віднести лише до розряду філософських.

В експресіонізмі драма вийшла на перше місце не випадково. Не дивно, що героїв експресіоністських творів порівнювали з резонерами класицистських драм. Те, що в прозі виглядає штучно, як надмірне моралізаторство, в драматургії виглядає природно. З допомогою сценічних елементів вплив на глядача можна максимально загострити. «Сполучаючи міміку і пантоміму з дереалізацією зовнішнього вигляду, що доходила не раз до спотвореної бридоти, та з динамічною гіперболою, письменник досягає ще сильнішої експресії внутрішнього світу людини» [6, с. 213] – писала О. Черненко про прозу В. Стефаніка. Цю думку можна спроектувати на експресіоністську драматургію.

Якщо уважніше придивитись до інтелектуалізму В. Винниченка, стає очевидним, що всі ідеї рухаються в одному напрямку – ствердити якусь авторську позицію, наперекір не лише опонентам, а й всьому світові. Не переконати логікою, а накинути іншим своє бачення, змусити повірити.

Відверта тенденційність В. Винниченка не вимагає навіть заглиблення у текст – кожен ідею видно, наче на долоні. «Ах, прогрес, людськість, цивілізація, краса й так далі? (Схоплюється). Ти! Дай мені дитину, і я віддам за це всю красу, весь комфорт, усю вашу

цивілізацію. Чуєш? Я піду в наймички, я буду мити підлоги, я буду жити в норі, в лісі. Я хочу почувати біля серця й лизати, – чуєш, лизати! – мою дитину без ніяких ваших філософій і цивілізацій. Чуєш, ти?» [1, с. 547] – така позиція Інни з драми «Закон». Це, по суті, маніфест природної людини. Ірраціональна сфера владно промовляє й ігнорує голос розуму, точніше сказати – поблажливо відсторонює. Голос природи настільки сильний, що заглушає навіть крихту здорового глузду, яка могла б врятувати від трагедії Інну (для Мусташенка такий фінал навряд чи фатальний) – закон на те й закон, що обов'язковий для всіх. Інна готова була все віддати задля дитини, навіть абстрактної, але не подумала про те, як себе має почувати справжня мати.

«Хочеш бути, як всі «порядочні»: родилась дитина, ну і чорт з нею, хай уже живе, раз трапилась така неприємність? Не вбивать же його, мовляв, хоть і буде й їй погано і другим... Та що ти собі думаєш, що таке дитина? Це – людина! Розумієш ти? – Лю-ди-на! Це людськість, про яку всі так турбуються... Щоб чоботи робить, для цього готуються, вчать, а дітей роблять випадково, як попало, не думаючи, як скоти...» [1, с. 46].

Кривенко, а з ним автор, вміє бути дуже переконливим. Його слова, попри бездоганну логіку, насичені емоціями і зворушують читача до глибини серця.

Або приклад «чесності з собою». Сюжетно драма «Memento» споріднена з романом «Записки Кирпатого Мефістофеля». Щоправда, романна і сценічна версії кардинально різняться фіналами. Картина у «Записках Кирпатого Мефістофеля» значно оптимістичніша. Там герой робить невдалу спробу вбивства, «усвідомлює» свою помилку і врешті стає люблячим батьком. Для експресіонізму невдала розв'язка. У «Memento» автор більш послідовний – максимальний трагізм і глухий кут там, де мало з'явиться вирішення проблеми.

Конфлікти у Винниченка глобалізуються, проектується на суспільство загалом. Згадаймо: герої письменника – це завжди носії якогось кардинально нового погляду, люди нетрадиційних моральних принципів. Винниченко завжди будує сюжет так, що ці персонажі мусять вступити у прямий конфлікт з суспільством, він не дозволяє їм залишатись просто «не такими». Ось, наприклад, Марія з драми

«Гріх». Її нетрадиційні погляди ні для кого не є секретом, але сприймаються вони скоріше як дивацтво, жіноча забаганка. Коли ж події змушують реалізувати свої переконання задля врятування інших, замість вдячності отримує неприховану ворожість і зневагу.

Не важко помітити, що усі магістральні ідеї драматургії В. Винниченка споріднені. Усі вони – в опозиції до суспільства в традиційному розумінні, і, як правило, мають грізного опонента або співника в одній особі – природну сутність людини. Окремі драматичні твори є відображенням філософії «чесності з собою». На думку О. Черненко, «Пошук за «правдою в собі» це теж одна з тез експресіоністичного світогляду» [6, с. 40].

Те, що у п'єсах Винниченка багато натуралізму і соціального реалізму, не викликає сумніву у дослідників. В. Гуменюк зауважує: «Натуралістична фактурність в нього підлягає передусім експресіоністичній трансформації» [2, с. 332]. Цю думку дослідник наголошує, але не відступає від терміну натуралізм, намагається саме у цьому річищі бачити драматургію Винниченка.

Свого часу О. Черненко ствердила: «Експресіонізм не покидав предметного явища навіть тоді, коли він його деформував або стилізував до найабстрактнішої крайності» [6, с. 14].

Сама по собі художня деталь, чи реалістична, чи натуралістична, не суперечить експресіонізму, адже під його впливом вона видозмінюється, підпорядковуючись глобалізму. Чи не є зміна реалістичного елемента на більш різкий, контрастніший, натуралістичний, що чітко простежується в еволюції Винниченка, саме такою трансформацією?

«От ви подумайте: вам хочеться схопити мене за горло, задушить, загризти, а ви, в той же час, обнімаєте мене, цілуєте. Га? Запевняю вас, це оригінально, пікантно. Більше того: це гостро, це... не маю слова, щоб висловити як слід» [1, с. 523] – картина настільки фактурна, що мимоволі постає в уяві. І викликає роздратування, адже читачі симпатизують героїні, бо знають її справжні помисли. Така натуралістична деталь посилює емоційність, обурює: невже людське нахабство може зайти так далеко? Дещо інакше сприймається натуралістична деталь в такому епізоді: «О р и с я (чим більше він проясняється, тим більше вона похмурюється. Губи стуляються жорстоко і гидливо). Ні, збираюсь. Я збрехала. Збираюсь за його заміж!» [1, с. 40]. Героїня настільки пройнялась емоціями, що не може

контролювати себе або й зумисне посилює вербальний зміст мімікою. Для Бурчака, який закоханий в Орису, така реакція рівнозначна сильному удару. Більш того, Орися не спиняється, а ще сильніше вибухає: «Легше. Хочу мучить. (Дико, жагуче). Хочу! Я б вас на вогні пекла!» [1, с. 40]. Натуралістичні деталі, які автор вводить у текст для посилення експресії, стосуються не тільки емоційних станів, як от: «Важко дихає. Регоче. Нервово-весело. Приголомшений. Сердито. З мукою», а й ремарок, що вказують на деталі інтер'єру або портрету: «Товстий, коротенький чоловічок з кудим носом, товстими червоними щоками, кругленькими оченятками» [1, с. 58]. Яскрава художня деталь у Винниченка часто використовується для створення сатиричного чи іронічного забарвлення, яке саме по собі є посилено емоційним: «Ха-ха-ха! Обережно, чарку розіб'єш, двадцять сантиметрів коштує, не хватить заплатити. Ха-ха-ха!» [1, с. 299].

Монологи у Винниченковій драматургії часом настільки сконденсовані, що в них можна простежити усі найяскравіші елементи індивідуально-авторського стилю: «М у с т а ш е н к о Плюєш. Ти смієшся при других із мого болючого, інтимного. Ми з тобою разом, як товариші, як... ми вдвох умовилися про це пенсне. Це – моя боротьба з диким і темним у мені, це – моє й твоє інтимне, нехай смішне, але для мене важне. І те, що ти з цього смієшся при других, розкриваєш його, це значить, що ти вже не моя Інна, не мій друг і товариш, а... чужа, ворожа людина, яка знає мої секрети. (Раптом, несподівано з вибухом гніву схоплюється). Дикун я? Ха! Пенсне одягти? На тобі пенсне! (Скажено жбурляє пенсне на підлогу й топче ногами). На, на, на! Можеш завтра своїм оперетковим друзям розповідати, «для чого деякі професори пенсне одягають». Можеш розповідати, які вони дикуни, як вивертають руки своїм жінкам, як одкушують пальці. Прошу! Будь ласка! Прошу навіть розказувати, як цілують, обнімають. Бий, плюй, топчи: все к чорту! Прошу!» [1, с. 546]. Монолог побудований градаційно: починається болючим усвідомленням поступового розриву стосунків, коли навіть інтимна сфера стає предметом насмішок і завершується спонтанним, навіть брутальним вибухом емоцій. Мусташенко наче демонструє наслідки боротьби з інстинктами – повністю втрачає контроль над емоціями. Монолог просякнутий суб'єктивним «я», що ліризує першу частину (зближуючи її зі сповіддю) і посилює енергію другої частини.

Мелодраматизм Винниченка згадується так само часто, як інтелектуалізм чи натуралізм. Якщо вникнути у термін інтелектуальна мелодрама, то стане очевидним, що таке визначення замінює поняття експресіонізм. Адже з одного боку – боротьба ідей, майже публіцистика з метою вплинути на читача, відверта тенденційність, а з іншого – текст, просякнутий суб'єктивним «я», посилено емоційний, з гострими конфліктами і часто трагічними розв'язками.

Драматичні твори Винниченка – це своєрідний експеримент, де автор перевіряє придатність принципу «чесності з собою». Кривенко з драми «Memento» дивує усіх своїми моральними принципами. Його не розуміють, іронізують, але не більше. Потім виникає ситуація, коли герой мусить відстояти свої принципи, довести свою «чесність з собою» навіть ціною чужого життя. Конфлікт максимально загострюється – нерозуміння переростає у ворожість. З такого погляду сюжети драматурга дещо схематичні, умовні. Реальність деформується, адже автор часто надто далеко відходить від логіки викладу, слідкуючи насамперед за зіткненням сильної особистості зі світом. Візьмемо, скажімо, драму «Закон». Теоретично подію можна було б розгорнути з вигодою для Мусташенка та Інни. Адже у суспільстві реальному все вирішують гроші. Не важко було б знайти дівчину, яка радо погодилась би на угоду, або, в крайньому випадку, звернутись до суду, який передав би опікунство Мусташенку. Винниченка ж не цікавить реальність як така. Він будує подію як гостре зіткнення людини з законами природи і суспільства. Тому трагічний фінал неминучий. Одиниця приречена на поглинання масою. Максимум, на що вона здатна – гордо зійти зі сцени (самогубства Марії та Наталі Павлівни, рівнозначний самогубству від'їзд Інни тощо). Тому важко сказати, хто у Винниченка є переможцем – людина чи суспільство. Але однозначність суперечила б художньому методу. Читач мусить проїнятися емоціями, заглибитись у проблему і вирішити її для себе, а не сприйняти чітку позицію, яка відкине потребу роздумувати над прочитаним чи побаченим.

Висновки. Свій конфлікт зі світом Винниченко спроектував на творчість. У його драматургії очевидний посилений трагізм сприйняття та яскрава експресія. Поєднані з інтелектуалізмом, вони створюють стиль, який і є основою цілісності цих творів.

У драматургії Винниченка експресіонізм з'явився відразу. Посилена емоційність і можливість прямо викласти власну позицію є

природними компонентами драми. Винниченко вдало цим скористався, зробивши персонажів драматургії рупорами власних ідей. Авторська позиція базується на принципі «чесності з собою», тому драматургія Винниченка не просто новаторська, а схожа на експеримент – апробацію нової моралі в суспільстві. Жанр інтелектуальної мелодрами, як основний у творчості драматурга, не що інше, як підмінене назва експресіонізму: з одного боку – боротьба ідей, майже публіцистика з метою вплинути на читача, відверта тенденційність, а з іншого – мелодраматичний сюжет, просякнутий суб'єктивним «я», з загостренням морального чи побутового конфлікту до трагічної розв'язки.

Загальну структуру еволюції творчого методу В. Винниченка можна окреслити як рух від психологічного реалізму до експресіонізму.

Місце Винниченка серед першорядних митців закономірне: тільки талановитий майстер може осмислити власний світогляд, свою природну суть і втілити їх у творчості. У Винниченкових творах немає фальші і штучності – психологічний експресіоніст виразив себе з допомогою експресіонізму-стилю.

Література

1. Винниченко В. Вибрані п'єси. Київ: Мистецтво, 1991. 605 с.
2. Гуменюк В. Сила краси. Проблеми поетики драматургії Володимира Винниченка. Сімферополь, 2001. 340 с.
3. Жулинський М. Чесність із самим собою // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіумах. 2000. №1. С.6–7.
4. Мороз Л. З. «...Сто рівноцінних правд». Парадокси драматургії В. Винниченка. Київ, 1994. 208 с.
5. Панченко В. Творчість В. Винниченка 1902–1920 рр. та художні течії початку ХХ ст. // Слово і час. 2000. № 7. С.9–16.
6. Черненко О. Експресіонізм у творчості Василя Стефаника. Київ: Сучасність, 1989. 280 с.

References

1. Vynnychenko V. *Vybrani piesy* [Selected drama]. Kiev, 1991, 605 p. (in Ukrainian).
2. Humeniuk V. *Syla krasyy. Problemy poetyky dramaturhii Volodymyra Vynnychenka* [The power of beauty. Problems of poetry of drama Vladimir Vynnychenko]. Simferopol, 2001, 340 p. (in Ukrainian).
3. Zhulynskyi M. *Chesnist iz samym soboiu* [Honesty with yourself]. In: *Ukrainska mova y literatura v serednikh shkolakh, himnaziakh, litseiakh ta kolehiumakh*, 2000. no 1, pp. 6–7 (in Ukrainian).
4. Moroz L. Z. “...Sto rivnotsinnykh pravd”. *Paradoksy dramaturhii V. Vynnychenka* [“...One hundred equals of truth”. Paradoxes of drama V. Vinnichenko]. Kiev, 1994, 208 p. (in Ukrainian).

5. Panchenko V. *Tvorchist V. Vynnychenka 1902–1920 rr. ta khudozhni techii pochatku XX st.* [Vinnichenko's creativity of 1902–1920 and artistic trends of the early twentieth century]. In: *Slovo i chas*, 2000. no 7, pp. 9–16 (in Ukrainian).
6. Chernenko O. *Ekspresionizm u tvorchosti Vasylia Stefanyka* [Expressionism in the work of Vasyl Stefanyk]. Kiev, 1989, 280 p. (in Ukrainian).

Andrii Moklytsia. Elements of Expressionism or Expressionism? (Playwriting V. Vinnichenko). There are a number of definitions of V. Vinnichenko's style: the neo-realist, the neo-romantic, the realist and the naturalist, the modernist with elements of symbolism, expressionism, surrealism.

This too long list questions the self-sufficiency and integrity of Vinnichenko's work, in particular, his dramaturgy. A writer can not be both a neo-realist, an neo-romanticist and a modernist in all styles. Many contradictions in the study of the writer's work can be removed if we consider Vynnychenko as a consistent expressionist. For Vinnichenko's dramaturgy, pointed conflicts are characteristic, intensified, sometimes hypertrophied emotionality of the characters; almost intrusive tendentiousness; deformation of reality; tragic world perception; increased attention to the sphere of instincts and the like. In the article the definitions of "intellectual drama", "drama of ideas", "melodrama" are equivalent to the names of expressionistic drama.

Key words: Vinnichenko, dramaturgy, expressionism, drama of ideas, melodrama.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2017 р.

УДК 821.161

Марія Моклиця

ORCID ID: 0000-0001-7984-4377

Експресіонізм як алегоричний стиль

У статті йдеться про домінанту алегорії в експресіоністському стилі. Стверджується, що концептуальне (або концептуалізоване, пропущене через рефлексію у процесі формування авторської естетики) образне слово може стати стилетвірним чинником. Великі стилі епох, з яких живилися численні індивідуальні стилі (і, в свою чергу, впливали на великий стиль, творили його) – виникли внаслідок концептуалізації символу (символізм), неологізму (футуризм) і метафори (сюрреалізм). Зв'язок між алегоричним мовленням і експресіоністським стилем розглядається на прикладі поезії Євгена Маланюка.

Ключові слова: алегорія, стиль, експресіонізм, концептуалізація, Маланюк.

Стильові інтенції образного слова – окрема і досить дискусійна тема літературознавства. Буйство стилів епохи модернізму посприяло зацікавленню мовними образами як місткими універсальними моделями мислення. На сьогодні створені цілі бібліотеки про образні